

Om att spegla tidsandan i skönlitteratur – exemplet Sven Delblanc

LEIF RISBERG

Erik Johan Stagnelius dikter ser vi som typiska för romantiken och dess tidsanda. Victoria Benedictssons roman Pengar om kvinnoemancipationen uttrycker 1880-talets radikala tidsanda. Jag vill här lyfta fram två verk från vår egen tid – dramerna Morgonstjärnan och Damiens av Sven Delblanc – och se dem i ljuset av begreppet tidsanda samt något diskutera detta begrepp. Dramerna är väl lämpade för klassrumsdiskussioner om bland annat de skiftande idéklimaten i vår närhistoria.

<https://doi.org/10.3384/venue.2001-788X.1434>

Skönlitteratur skapas i en social kontext, men termen tidsanda är naturligtvis inte oproblematiserad. Ändå är den ganska flitigt använd. En nätsökning ger vid handen att ordet tidsanda återfinns i åtskilliga nya arbeten på akademisk nivå. I uppsatsen "Skönlitteratur som tidsanda och historieteori" framhåller historikern Torbjörn Nilsson skönlitteraturens relevans för att förstå det förflutna och att skönlitteratur oftast används som kvarleva, "som uttryck för ideologiska och politiska strömningar från den tid böckerna skrevs". En definition av begreppet tidsanda finns i Psykologiboken (2008): "Visst dominerande synsätt som råder under en begränsad tidsepok och som tar sig uttryck på flera områden i samhälls- och kulturlivet". Attributet "dominerande" i definitionen är viktigt; det pekar på att tidsandan aldrig är helt entydig eller oemotsagd. Ändå menar jag att begreppet tidsanda i sig är pedagogiskt värdefullt och bör användas i undervisningen, med reservationer och med medvetenhet om de generaliseringar som uttrycket oundvikligen inbegriper.

Det torde vara okontroversiellt att påstå att växlingarna vad gäller "dominerande synsätt" inträffar avsevärt tätare i vår samtid än tidigare i historien. I Sverige framhålls ofta decennietyppiska drag. Mycket omtalat är 1960-talets politiska engagemang och dess optimistiska upprorsanda, låt vara att engagemangens omfattning ofta överdrivs. Idéhistorikern

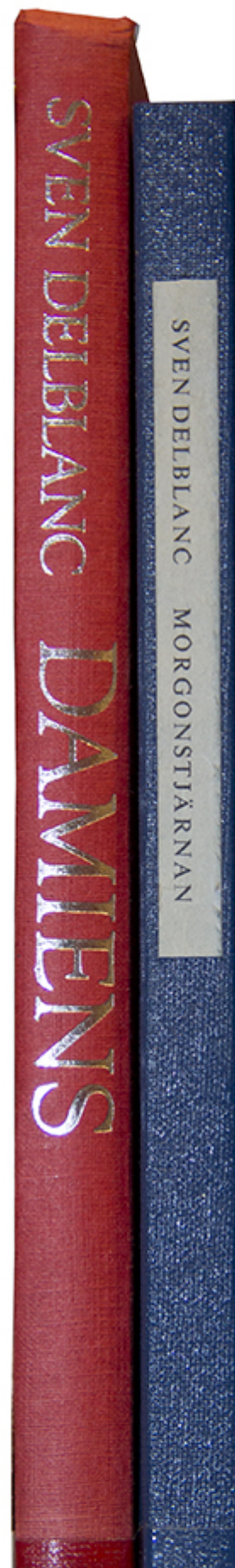
Anders Frenander talar i sin avhandling *Debattens vågor* (1999) om perioden 1969-1978 som tiden för "vänsterns problemformuleringsprivilegium", "där vänsterns frågor hade överhanden och de socialistiska idéerna var på offensiven". Kring 1980 inträdde en "högersväng", en "omprövning inom vänstern" med bland annat en ny syn på staten och individen, framhåller Frenander. Idéhistorikern Tore Frängsmyr redogör i översiktsverket *Svensk idéhistoria* (2000) för protesterna och de samhällskritiska strömningarna under 1960- och 70-talen. Också Frängsmyr konstaterar omslaget i samhällsklimatet: "ty när 1970-talet tog slut, hade också mycket av den vänsterinriktade debatten förlorat sin udd." Under 1980-talet seglade vänstern i motvind.

Det är i detta tidssammanhang man kan placera in Sven Delblancs dramer. *Morgonstjärnan* publicerades 1977 och *Damiens* 1988. De är båda starka texter, karakteriserade av författarens expressiva språkbruk och förmåga att konstnärligt gestalta ett idéinnehåll. Verken uppvisar anmärkningsvärda likheter och skillnader. Båda utspelas kring 1700-talets mitt i europeiska kungadömen – Sverige och Frankrike – som jäser av socialt missnöje. Båda iscensätter misslyckade aktioner mot den politiska makten. Båda konfronterar upproriska undersåtar med hänsynslösa makthavare. Men avgörande olikheter finns i framställningen av de protesterande, av de intellektuella och inte minst i det stämningsläge och den historieuppfattning som genomsyrar dramerna.

Det folkliga upproret kontra den enskildes vanmäktiga revolt

Morgonstjärnan har som ämne det stora bondeuppror som ägde rum 1743 under den så kallade frihetstiden. För eftervärlden är tilldragelsen känd under den pejorativa benämningen *Stora Daldansen*. Pjäsens personer är delade i två grupper, "Herrar" och "Folk", en kategorisering som upprätthålls konsekvent och som med pedagogisk tydlighet ställer samhällsklass mot samhällsklass. De högdragna aristokraterna, "Herrarna", kontrasteras mot de upproriska, de meniga soldaterna och dalkarlarna, "Folket", som vill bryta adelns makt. En bonde bär en morgonstjärna, spikklubban som fungerar som upprorssymbol och samtidigt är dramats betydelsemättade ledmotiv. När den improviserade folkarmén tränger in i Stockholm är "Herrarna" för en kort tid skräckslagna. Upproret krossas, men av Delblancs text framgår att dess minne ska leva och kan inspirera till nya revolter.

Dramat *Damiens* kretsar liksom *Morgonstjärnan* kring ett autentiskt historiskt skeende – det mordförsök som R.F. Damiens utförde i Paris 1757 mot den enväldige kung Ludvig XV. Attentatet mot kungen utförs med kniv men resulterar endast i en skråma. Förövaren grips direkt och hans tortyr och avrättning är viktiga inslag i det enhetligt mörka verket. Intrigerna vid hovet i Versailles med världsliga och kyrkliga maktspelare är raffinerade i sin cynism och hänsynslöshet. Människor betraktas alltid som medel, inte som mål. Hertig Richelieu yttrar: "detta är Versailles, här finns bara makt och styrka – eller maktlöshet och undergång" /.../ "i denna vildmark, där rovdjur förtär varandra". Även enväldets motståndare,

de intellektuella förkämparna för upplysning och ett modernt samhälle, uppvisar i grunden samma ruttna moral. Utopierna avslöjas som destruktiva illusioner. Det drömda framtidsriket får legitimeras nuets förtryck.

Två olikartade idéklimat

Delblancs två verk uppvisar alltså slående skillnader. Grundsynen i Morgonstjärnan är närmast renlärt marxistisk. Klasskampen och klassförtrycket är styckets tema, upproret leds av rättrådiga representanter för folket. Folket är ett medvetet och handlande subjekt. Klasskänslan och solidariteten bönderna emellan är resningens fundament. Dalabönderna dör inte förgäves – vid pjäsens slut lyser upprorets stjärna inspirerande för framtiden. Ingenting av detta gäller för Damiens, där revolten är individuell och meningslös, utan förankring i ett medvetet kollektiv. Alla ideologer, både enväldets och upplysningsrörelsens företrädare, är samvetslösa manipulörer som föraktar sanningen. Ett slags ideologisk förbittring råder i verket. Alla tankesystem tjänar till att rättfärdiga förtrycket. Damiens bärs av ett starkt anti-utopiskt drag: "alltid nya samhällen, alltid samma grymhet". Attentatsmannen Damiens är en förvirrad stackare, som agerar helt på eget bevåg, utan kontakt med landets förtryckta massor. Det enkla folket skymtar vid några tillfällen men framställs som tigande och apatiskt, i stark kontrast till de handlingskraftiga dalabönderna. Medan det tidigare verket rymmer ett hopp finns i det senare inget ljus och ingen framtidstro.

Återknyter vi till begreppet tidsanda och läser verken som kvarlevor ser vi att Morgonstjärnan och Damiens kan sägas spegla två olikartade idéklimat. Och vi måste minnas att det inte är författarens personliga åsikter vi diskuterar. I det vänsterradikala samhällsklimatet i Sverige under det avslutande 1960- och en stor del av 1970-talet fanns en optimistisk tro på det folkliga engagemanget, på ökad politisk medvetenhet och klassutjämning. När sociala orättvisor uppmärksammades förväntades politiska insatser och en rad reformer genomfördes. Men under 1970-talets gång förändrades gradvis de ideologiska stämningarna. De ekonomiska konjunkturerna blev sämre; vänsterns förhoppningar infriades inte. Per Olov Enquist skrev Berättelser från de inställda upprorens tid och proggbandet Hoola Bandoola sjöng uppgivet om Titanic, det stolta framtidsprojektet som gick i kvav. Kring 1980 kom högerpolitiker till makten i viktiga länder som Storbritannien och USA.

I det intellektuella klimatet debatterades under 1970-talets sista år de så kallade nya franska filosoferna, vilka vände sig mot marxismen och i den såg ytterligare en ideologi som legitimerade politiskt förtryck. De utopiska föreställningarna om ett klasslöst lyckorike hade rättfärdigat Stalins fångläger. Under 1980-talet bröt den så kallade postmodernismen fram. I det postmoderna tillståndet har historien förlorat riktning och mening. Nyckelorden är splittring, fragment, desillusion. De stora ideologiska systemen dekonstruerades. Många tidigare vänsterradikaler bytte politisk ståndpunkt eller blev politiskt vilsna. Idéhistorikern Bosse Holmqvist skriver: "Marxismen, hoppet om en frigörande revolution liksom framstegsoptimism i allmänhet hörde till det som /.../ förkastade[s]. Det gjorde även tron på det s k upplysningsprojektet, föreställningen om utvecklingen mot en bättre, förnuftigare värld." Här finns således en påtaglig överensstämmelse med de övergripande tendenserna i Damiens. Men i konstverket får de abstrakta idéerna liv och möter oss i tragiska människooden.

Implikationer

Att läsa skönlitteratur är en perspektivvidgande verksamhet. Litteraturen står generellt sett i ett dialogiskt förhållande till samtiden, därför berikas nästan alltid en läsoplevelse om verket kan diskuteras ur ett socialt och idéhistoriskt perspektiv. Läraren kan i klassrummet aktualisera frågor om författarens, och alla människors, beroende av värderingar och tankefigurer i samtiden. Poeten och litteraturkritikern Ezra Pound lär ha påstått att konstnärerna är

"mänsklighetens känselspröt". Äger författare en speciell förmåga att "känna av" tidsandan, eller rentav föregripa den? Anpassar de sina verk efter vad publiken för tillfället efterfrågar?

I klassrumsdiskussioner är det ofta tydligt hur ungdomar överskattar individens oberoende. Att upptäcka och få perspektiv på samtidens strukturer kräver handledning. Litteraturvetaren Krzysztof Bak skrev i DN 2013 om svenska studenters bristande historiska medvetenhet och deras omedvetna fångenskap i nuet och dess värderingar. Studenterna har, menar Bak, färdiga svar som utgår från dem själva även på frågeställningar som kräver historisk insikt. Deras svar är "ganska självbespeglade" och uttrycks i "personligt hållna, moraliska termer." Bak efterlyser historiskt sinne och förståelse för det förflutna utifrån dess egna förutsättningar.

Jag tror att den goda läraren med skönlitteraturens hjälp kan förmedla en tidsanda och levandegöra stämningarna i en viss tid, nära eller fjärran. En diskussion kan initieras där elevernas och studenternas ögon öppnas och litteraturens emancipatoriska potential kan verka. Våra just nu rådande föreställningar och prioriteringar kan på så sätt utmanas och ses med distanserad blick. Historiens pendel svänger. I kontrasternas möte tydliggörs värderingar, vi kan se oss själva i ett oväntat ljus. Litteraturen lyfter oss ur nuets fångelse. Som Sven Delblanc skriver i en roman: Ordens utsäde lever.

Referenser

Bak, Krzysztof. (2013-03-11). *Dagens Nyheter*. "Svenska studenter har alla svar – men inga frågor".

Delblanc, Sven. (1977). *Morgonstjärnan*. Stockholm: Alba.

Delblanc, Sven. (1988). *Damiens, ett sorgespel*. Stockholm: Bonniers.

Egidius, Henry. (2008). *Psykologilexikon*. Stockholm: Natur & Kultur.

Frenander, Anders. (1999). *Debattens vågor. Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt*. Göteborg: Arachne.

Frängsmyr, Tore. (2000). *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del 2 1809-2000*. Stockholm: Natur & Kultur.

Holmqvist, Bosse. (1998). Epilog: de senaste decennierna. I Runeby, Nils (red). *Framstegets arvtagare. Europas idéhistoria 1900-talet*. Stockholm: Natur & Kultur.

Nilsson, Torbjörn. (2009). Skönlitteratur som tidsanda och historieteori. I Ahlberger, Christer (red). *Historier: art- och nittonhundratals skönlitteratur som historisk källa*. Institutionen för historiska studier. Göteborgs universitet.